

Svavar Sigmundsson

Úlfur í örnefnum

1 Inngangur

Orðið *úlfur* kemur fyrir í nokkrum örnefnum hérlendis þó að dýrið hafi líklega aldrei verið hér á sögulegum tíma. Ekki fara sögur af því að úlfar hafi verið fluttir hingað. Í Grágás eru ákvæði um að ekki megi flytja viðbjörn, úlf eða ref til Íslands og lágu þung viðurlög við brotum á því (Grágás 1992:261). Mannsnafnið *Úlfr* var borið af allnokkrum mönnum hér, samkvæmt Landnámabók, fornsögum og fornbréfum. Samkvæmt manntalinu 1703 voru þrír menn með þessu nafni hér á landi (Guðrún Kvaran 2011:594). Í sumum tilvikum getur því verið um mannsnafnið *Úlf* að ræða í örnefnum, en í öðrum tilvikum e.t.v. innflutt örnefni frá Noregi, þar sem örnefni með orðinu *ulv* eru þekkt, t.d. Ulva og Ulvøya. (NSL 2007).

2 Úlfs-örnefni á Íslandi

Hér verða fyrst nefnd nokkur bæjarnöfn með þessum orðlið, *úlfur*, hér á landi:

Úlfagil. Eyðibýli í Engihlíðarhr., A-Hún. Örnefnið er ekki þekkt þar í landareigninni, en þar er hins vegar Nóngil, djúpt gil með klettagljúfrum á köflum og var hvimleiður farartálmi, segir í örnefna-skrá. Þar er talið að fornt nafn á gilin hafi getað verið Úlfagil. Hins vegar er í jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns nafnmyndin „Ufagil“, og segir þar að „almennilega“ sé það kallað „Oagil“, þ.e.

Óagil. Í lýsingu jarðarinnar er sagt: „Túninu grandar lækur, sem rennur gegnum völlinn og ber á hann grjót og sand til stórskaða; er og so bænum hætt fyrir sama læk í leysingum og vatnagangi á vetur; er so mikið bragð að þessu, að það hefur við borið, að fólk hefur ei þorað að vera inni, heldur gengið úr bænum að forða sjer“ (8:422). Nafnmyndin með *Úfa-*, *vfagil*, er í fornbréfasafni (*Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns* 1926:VIII.422). Finnur Jónsson segir í *Bæjanöfnum á Íslandi* (1907–1915:527), að „Úlfagil“ í *Nýrri jarðabók* (1861:91) sé hrein afbökun. Líklegt er að forliðurinn *Úlfa-* sé ekki upphaflegur en það sé *Úfagil* hins vegar og hafi síðar breyst í *Óagil*. *Úfagil* gæti merkt ‚hið hryssingslega, óvinsamlega gil‘ e.þ.h. En annar kostur er að *Óagil* sé þrátt fyrir allt upphaflegt, þ.e. gil sem ótti stafar af, sbr. orðið *óalegur* ‘skelfilegur, hræðilegur’. (*Íslensk orðabók* 2005). Orðið *úfur* er einnig til sem örnefni. Þannig segir í örnefnaskrá Ármúla 1 í Kaldalóni, N-Ís.: „Árþrengslin, þar sem Mórilla kemur undan jökli, heita Kverk, og upp af henni er klettabolti mikill, nýkominn úr jökli, sem heitir Úfur.“ Sömu leiðis er *Úfur* nafn á litlu blindskeri „í miðjum inngangi Æðeyjarhafnar“ í Ísafjarðardjúpi (Benedikt Þórðarson 1952:145). Nafnið *Úfur* er líklega dregið af líkingu við úf í munni (latína *uvula*). En þess má geta að í færeysku nefnist þessi litla tota í munni *úlvur* (*Føroysk orðabók* 1998).

Úlfá. Bær í Saurbæjarhr. í Eyjafirði, nefndur í annálum og í sóknarlýsingu sr. Jörgens Kröyers (1972:181). Jónas Hallgrímsson (1989:II.330, 1989:IV.283) kannaði á sínum tíma meint kolalög í Úlfarfjalli, og kallar hann rannsóknarstaðinn „stórhættulegt klettagil“ þar sem hann fann eins konar postulínsjaspis en ekki kol.

Úlfsbær. Bær í Bárðardal, S-Þing. Þar er Úlfsgil, sem úr rennur Úlfslækur. Norðan við hann er Úlfshóll og er talið að þar sé Úlfur, væntanlega landnámsmaður, heygður (örnefnaskrá).

Úlfsstaðir. Einir sex bæir í landinu hafa borið þetta nafn: 1) Bær í Hálsahr., Borg. (Landnámabók, ÍF I:76). Þar er nefndur Úlfr landnámsmaður á Úlfsstöðum. 2) Bær í Akrahr., Skag. (Hjalti Pálsson 2007: IV.368 o. áfr. 3) Eyðibýli í Vestradal í Vopnafirði, þar sem nú eru tættur í landi Vakursstaða. 4) Bær í Loðmundarfirði, N-Múl. 5) Bær í Vallahr., S-Múl. 6) Bær í Austur-Landeyjum, Rang. (DI 1900–1904:VI.332 (um 1480)). Líklegt er að þessir bæir séu kenndir við menn að nafni *Úlfur*. Nafnið *Hjálmólfur* hefur verið nefnt í sambandi

við Úlfsstaði í Akrahreppi, en hann var sagður landnámsmaður í Blönduhlíð, án þess að bæjar hans sé getið í *Landnámabók* (ÍF I:234). Sjá einnig Brynjúlfur Jónsson frá Minnanúpi (1907:25) og Margeir Jónsson (1989:181).

Orðið *úlfur* er liður í nokkrum örnefnum öðrum:

Úlfá í Saurbæjarhr., Eyf., sem áðurnefndur bær er kenndur við, er nefnd árspræna í örnefnaskrá, oftast með jökullit. Hún rennur um Úlfárgil, „sem er víðast djúpt katlagil, einkum neðst, og myndar áin þar þrjá fossa, hvern upp af öðrum“ (örnefnaskrá). Önnur Úlfá er í Hörgárdal, Eyf., inn af Fornhaga.

Úlfsá er í Tungudal í Skutulsfirði, N-Ís.

Úlfsdalir vestan við Siglufjörð er nafn sem fyrir kemur í *Landnámabók* (1969:244) og Úlfr víkingur er sagður hafa numið. Nafnið er einnig þannig í jarðabók ÁM og PV (9:284) og sóknarlýsingu (Jón Sveinsson 1972:41) en „Úlfdalir“ í neðanmálgrein jarðabókarinnar (Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns 1930:IX.342) og sóknarlýsingu Barðsprestakalls (Jón Jónsson 1954:162).

Úlfsey er í Búlandsnesi við Djúpavog, var verstöð og er nú löngu landföst (Jón Bergsson 2000:534). Þar er Úlfshaugur. Þar var talið skylt að syngja vers og biðja bæn þegar gengið var hjá og kasta steini í hauginn (Jón Árnason 1954:I.661).

Úlfsgil er í Vörðufelli á Skeiðum, Árn., afrennsli Úlfsvatns (Jón Eiríksson 2008:117).

Úlfshaugur er á landamerkjum Úlfsstaða og Kúskerpis í Blönduhlíð, Skag. (Jón Árnason 1954:I.238).

Úlfshryggur er við Grímstungu í Vatnsdal, grashryggur með klettum í gili ofan við Bæjarkletta (örnefnaskrá).

Úlfsnes er eyja í Austari-Héraðsvötnum í Skagafirði (Eypór Einarsson 1983:65).

Úlfsskál er á Sleitustöðum í Kolbeinsdal í Skagafirði. Í örnefnaskrá

segir: „Skammt sunnan við Sámsstaðagil er mikil skál í fjallið ofan frá brún. Hún heitir Úlfsskál.“ [...] „Út og niður frá botni Úlfsskálar eru minjar fjárhúsa [...] Þar heita Úlfsstaðir (í daglegu tali nefnd Fjallhús).“ Til samanburðar má nefna að ofan við Úlfsstaði í Akrahreppi er mikil skál í fjallinu nefnd Úlfsstaðaskál og niður af henni gil, Úlfsstaðagil. Sbr. mynd í *Byggðasögu Skagafjarðar* (Hjalti Pálsson frá Hofi 2007:IV.368).

Úlfsvatn er á tveimur stöðum á landinu svo vitað sé. Annað er á Arnarvatnsheiði (eða Tvídægru), stærsta stöðuvatnið á suðvesturluta heiðarinnar. Í því er Úlfshólmi. Hitt er uppi á Vörðufelli á Skeiðum og er affall þess um áðurnefnt Úlfsgil (Jón Eiríksson 2008:117). Í þjóðsögum Jóns Árnasonar er getið um Úlfsvatn inn af Skagafirði en það á e.t.v. við vatnið á Arnarvatnsheiði (Jón Árnason 1954:II.164 og 1954:IV.323).

Líklegt er að Úlfsbær og Úlfsstaðir séu kenndir við mannsnafnið, og ekki verður séð að *úlfs*-örnefni eigi sér stoð í náttúrunni, að þeim fyrirbrigðum svipi saman á nokkurn hátt. Hugsanlegt væri þó að sú staðreynd að Úlf(s)ár og Úlfsgil renna stundum þröngt í klettafarvegi væri kveikja að líkingu við úlfakreppu. Ef til vill er stundum vísað til hættulegs staðar með nafngiftinni út frá líkingu við úlfa sem hættuleg dýr, sbr. lo. *ylfskr* í fornmáli í merkingunni ‘hættulegur’. Þannig er t.d. í Noregi um árnafnið *Ulva*, þar sem menn hafa hugsað sér þann möguleika „at namnet skal merkje ut elva som ‘farleg’“ (NSL 2007). Ekki verður sagt um Úlf(s)árnar á Íslandi að þær séu sérstaklega hættulegar. Þær eru flestar litlar og ekki í alfaraleið. Hugsanlegt væri að þær ættu það til að þorna upp, og væri þá nafngiftin til þess að benda á sviksemi þeirra, en úlfurinn er þekktur fyrir þann eiginleika, sbr. úlfinn í sauðargærunni, að ekki sé minnst á söguna um Rauðhettu og úlfinn.

Í Landnámu er nefndur landnámsmaðurinn Úlfr í Reykjadal, sem bjó undir Skrattafelli (*Landnámabók* 1969:276) en bústaður hans hefur líklega heitið svo. Það mun vera bærinn sem nú heitir Ytra-Fjall. Óvíst er að nafnið Skrattafell tengist nafni landnámsmannsins beint.

Í samhengi við Úlf(s)-örnefni er ekki úr vegi að nefna örnefnið *Ylfrisgil* sem er sagt vera á landamerkjum Bólstaðarhlíðar í A-Hún. (DI 1896:III.421 (1388)). Orðið **ylfrir* er ekki þekkt og heldur ekki sem

nafn, skv. orðabókum. Í örnefnaskrá Bólstaðarhlíðar er gilið nefnt Ylfisgil og þar er einnig Ylfisgilslækur. Sú orðmynd, **ylfir*, er heldur ekki til í orðabókum. Vafalaust á orðið skylt við *úlf* og leiðir hugann að hinum ýmsu Úlfs-nöfnum sem eiga við gil og læki.

3 *Úlvs*-örnefni í Færeyjum

Færeyski fræðimaðurinn Eivind Weyhe hefur tekið saman eftirfarandi greinargerð um örnefni kennd við úlf í Færeyjum sem ég hef þýtt á íslensku:

„*Úlvsá* og *Úlvsgil* eru lítil, innangarðs í Kvívík, á sama stað. Ég þekki enga aðra skýringu á *Úlvsá* og *Úlvsgili* en að forliðurinn sé mannsnafnið *Úlvur*.

Úlvsskor er skor í Seyrvágsbjörgum, sögð vera “1 frælsi” þ.e. beit fyrir eina kind. Í sömu björgum eru líka Atlaskor og Bessaskor.

Úlvshagi(n) á Kirkju í Fugloy. Hagi merkir vanalega úthagi, en þetta er í heimahaganum (fæ. *bønnum*).

Úlvisgjógv er gjá í Nesi í Hvalba. Kortagerðarmenn danska herforingjaráðsins (Generalstaben) 1899 skrifuðu „Ulversgjev“, sem þeir breyttu í „Úlvsgjógv“ með þeirri athugasemd að forliðurinn væri mannsnafnið *Úlvur*. *Úlvsgjógv* hefur staðið á kortum síðan, en á nýjasta kortinu (1998) er því breytt í *Úlvisgjógv*, eins og það er sagt. Ef til vill mannsnafnið *Úlvur* með i-stoðhljóði (stutt frá er *Káragjógv*).

Navarsúlvurin. Við Skarð í Kunoy er flesin Navarin, og nærri henni er minni fles sem heitir Navarsúlvurin. Athyglisvert er að Chr. Matras (1933:216) hefur ekki nafnið *Navarsúlvurin*, en aðeins samsetningarnar *Navarsbarmur*, *Navarsflesin* og *Navarsurðin* (mögulega er þetta sama og *Navarsúlvourin?*). Napoleon Djurhuus skrifar „Navarsúlvurin“ (1959), en skrifar fyrir aftan: „Navarsflesin“.

Ølvisgjógv er gjá í Gásadal. Forliðurinn er vanalega skilinn sem mannsnafnið *Ølvir*. Ástæða þess að ég nefni þetta nafn er ekki af því að ég haldi að nafnið hafi nokkuð með úlv að gera, en bara af því að það líktist nafninu *Úlvisgjógv* í Hvalba. Í meginhluta Suðureyjar er

stutt *ø* borið fram þröngt, /y/, en ekki í Hvalba. Hefði nafnið verið sunnar á eyggi, hefði það getað verið sama nafn og í Gásadal, sem sagt *Ølvisgjógv*, borið fram /ylvis-/. Í Hvalba hefði það þá verið borið fram /ölvis-/, en þar segja þeir *Úlvisgjógv* með /y/. Mér datt í hug að þetta gæti verið dæmi um mállýskublöndun í Suðurey (á mótum opna og þrönga framburðarins á stuttu *ø*). Chr. Matras (1928) nefnir ekki gjána í *Vardanum*, en telur forliðinn í húsnafninu *Ølvisstovu* vera mannsnafnið *Ølvir*. Annars er ekki auðvelt að segja hvernig á að skýra *Úlvisá*.

4 Úlfs-örnefni í Skotlandi

Í Skotlandi eru *úlfs*-örnefni þekkt en þar voru úlfar í landi fram á 18. öld. Þannig segir David Dorward (2001:41) frá í örnefnabók sinni: „In the Scottish Lowlands we have several names such as Wolfhill in Perthshire (there is another in Angus) and Wolflee near Hawick, where the reference is likely to be not to the personal name but to the animal itself (the last wolf in Scotland was killed in the eighteenth century). Further north one sees the Norse influence, in places like Ulbster near Wick (‘Wolfs abode’) and Ulva in the Hebrides (‘Wolf isle’) which may well involve personal names.“

5 Samantekt

Eins og að framan greinir er líklegt að bæir með *úlf* að forlið séu flestir kenndir við menn með því nafni. Árnar sem hafa *úlf* að forlið renna sumar í giljum sem gætu verið mönnum hættuleg eða varasöm. Önnur *úlfs*-örnefni geta ýmist verið kennd við mannsnafnið eða að þar hafi aðstæður e.t.v. verið hættulegar eða varasamar. Orðið *úlfur* getur í fornu máli merkt ‘óvinur’, sbr. *at ala e-m ulfa* ‘skapa e-m óvini’, og no. *úlfúð* ‘fjandskapur’. Það leiðir hugann að því sem áður nefndur David Dorward (2001:41) segir í bók sinni: „The word wolf was a very common component of Germanic personal names, which favoured ferocious and macho associations“. Ekki er talið hér að líking við úlfa sé til staðar í *úlfs*-örnefnum þó að landnámsmenn hafi að líkindum þekkt þá af eigin raun í heimahögum sínum.

Heimildir

- Benedikt Þórðarson. 1952. *Lýsing Snæfjallastrandar. Sóknalýsingar Vestfjarða. II. Ísafjarðar- og Strandasýslur*. Reykjavík: Samband vestfirzkra áttthagafélaga.
- Brynjúlfur Jónsson frá Minnanúpi. 1907. Rannsókn í Norðurlandi sumarið 1905. *Árbók Hins íslenska fornleifafélags* 1906:3–27.
- DI = *Diplomatarium Islandicum. Íslenzkt fornbréfasafn*. I–XVI. 1857–1972. Kaupmannahöfn/Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag.
- Dorward, David. 2001. *Scotland's Place-names*. Edinburgh: The Mercat Press.
- Eypór Einarsson. 1983. Náttúruminjaskrá. *Náttúrufræðingurinn* 52:45–76.
- Finnur Jónsson. 1907–1915. *Bæjanöfn á Íslandi. Safn til sögu Íslands IV*. Kaupmannahöfn og Reykjavík: Hið íslenska bókmentafélag.
- Føroysk orðabók*. 1998. Tórshavn: Føroya Fróðskaparfelag.
- Generalstaben*. Danska herforingjaráðið sem lét kortleggja Færeyjar á árunum eftir 1890.
- Grágás. *Lagasafn íslenska þjóðveldisins*. 1992. Gunnar Karlsson, Kristján Sveinsson og Mörður Árnason sáu um útgáfuna. Reykjavík: Mál og menning.
- Guðrún Kvaran. 2011. *Nöfn Íslendinga*. Ný útgáfa. Reykjavík: Forlagið.
- Hjalti Pálsson frá Hofi. 2007. *Byggðasaga Skagafjarðar IV. Akrahreppur*. Sauðárkróki: Sögufélag Skagfirðinga.
- Íslensk orðabók*. 2005. Þriðja útgáfa, aukin og endurbætt. Mörður Árnason (ritstj.). Reykjavík: Edda.
- Jarðabók Arna Magnússonar og Páls Vidalíns. 1–13*. 1913–1943 og 1990. Kaupmannahöfn/Reykjavík: Hið íslenska fræðafélag í Kaupmannahöfn.
- Jón Árnason. 1954. *Íslenskar þjóðsögur og ævintýri I–V*. Arni Böðvarsson og Bjarni Vilhjálmsson önnuðust útgáfuna. Reykjavík: Bókaútgáfan Þjóðsaga.
- Jón Bergsson. 2000. *Lýsing Hof- og Hálssókna. Múlasýslur. Sýslu- og sóknalýsingar Hins íslenska bókmenntafélags 1839–1874*. Finnur N. Karlsson, Indriði Gíslason og Páll Pálsson sáu um útgáfuna. Reykjavík: Sögufélag, Örnefnastofnun Íslands.
- Jón Eiríksson. 2008. *Jarðabók Skeiðahrepps*. Ungmennafélag Skeiðamanna.
- Jón Jónsson. 1954. XIII. *Lýsing á Barðs-prestakalli. Sýslu- og sóknalýsingar Hins íslenska bókmenntafélags 1839–1873*. Safn til landfræðisögu Íslands. II. Skagafjarðarsýsla. Pálmi Hannesson og Jakob Benediktsson bjuggu til prentunar. Akureyri: Bókaútgáfan Norðri.
- Jón Sveinsson. 1972. *Lýsing Hvanneyrarprestakalls. Sýslu- og sóknalýsingar Hins íslenska bókmenntafélags 1839–1854*. Eyfirzk fræði II. Magnús Kristinsson sá um útgáfuna. Akureyri: Sögufélag Eyfirðinga.
- Jónas Hallgrímsson. 1989. *Ritverk. Bréf og dagbækur. II. bindi*. Haukur Hannesson, Páll Valsson, Sveinn Yngvi Egilsson (ritstj.). Reykjavík: Svart á hvítu.
- Jónas Hallgrímsson. 1989. *Ritverk. Skýringar og skrár. IV. bindi*. Haukur Hannesson, Páll Valsson, Sveinn Yngvi Egilsson (ritstj.). Reykjavík: Svart á hvítu.

- Jörgen Kröyer. 1972. *Skýrsla yfir Miklagarðs- og Hólaprestakall í Eyjafirði. Sýslu- og sóknalýsingar Hins íslenska bókmenntafélags 1839-1854. Eyfirk fræði II. Magnús Kristinsson sá um útgáfuna. Akureyri: Sögufélag Eyfirðinga.*
- Landnámabók*. 1969. Íslensk fornrit I. Jakob Benediktsson gaf út. Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag.
- Margeir Jónsson á Ögmundarstöðum. 1969. *Heimar horfins tíma. Friðrik Margeirsson og Hjalti Pálsson sá um útgáfuna. Sauðárkrókur: Sögufélag Skagfirðinga.*
- Matras, Christian. 1928. *Eitt sindur um gomul fólkanövn í staðanövnnum okkara. Varðin 8. Tórshavn.*
- Matras, Christian. 1933. *Stednavne paa de færøske Norðuroyar. Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie, 1932. Kjøbenhavn.*
- NSL = *Norsk stadnamnleksikon*. 2007. 4. utg. red. Av Jørn Sandnes og Ola Stemshaug. Oslo: Det norske samlaget.
- Ný jarðabók fyrir Ísland*. [1861]. Kaupmannahöfn: Jarðabókaútgáfan.

Óútgefið efni

- Napoleon Djurhuus. Safn færeyskra örnefna sem hann safnaði fyrir Det danske Stednavneinstitut.
- Örnefnaskrár í örnefnasafni Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum.

Lykilorð

örnefni, úlfur

Keywords

place names, wolf

Abstract

The article deals with the place name *úlfr* ‘wolf’ in Iceland and Faroe Islands. There is no evidence that the species has ever existed in Iceland, and the most likely explanation for the use of the word in farm names is that they refer to a person. Also, in names of rivers, it is possible that first part *úlfr* refers to some sort of danger caused by nature.

Svavar Sigmundsson
rannsóknarprófessor emerítus
svavar.sigmundsson@arnastofnun.is